

שיעור כג

זכר למקדש ודרישה לציון

(סוכה מא ע"א; מד ע"א)

א. רבן יוחנן בן זכאי – מיסוד הנהגת זכר למקדש
ב. רבי יוחנן קורא לדרוש לציון
ג. קריטריונים להנהגת זכר למקדש
ד. התאמת המנהגים למקדש
סיכום

א. רבן יוחנן בן זכאי – מיסוד הנהגת זכר למקדש

במשנה (סוכה מא ע"א; ראש השנה ל ע"א) נאמר:

בראשונה היה לולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד.

משחרב בית המקדש, התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש.

ריב"ז חי ופעל בזמן הבית השני, וגם לאחר חורבנו. לאחר החורבן הוא תיקן תשע תקנות, אחת מהן היא תקנה זו (ראש השנה לא ע"ב; סוטה מ ע"א). זו התקנה היחידה מבין תקנותיו שמטרתה "זכר למקדש".¹ הנימוק לתקנה נוספת שתיקן ריב"ז ונזכרה באותה משנה: "שיהא יום הנף כולו אסור", נומקה ע"י הגמרא: "מהרה יבנה המקדש" (סוכה מא ע"א; ראש השנה ל ע"א; ביצה ה ע"ב).

בתוספתא (ראש השנה ב, ח-ט) צוינו כמה מתקנותיו, ור' יהושע בן קרחה אמר עליהן:

אמר ר' יהושע בן קרחה: דברים אילו התקין רבן יוחנן בן זכאי משחרב בית המקדש. לכשיבנה הבית במהרה (בימינו) יחזרו דברים אילו ליושנן.²

מי היה ריב"ז ומה הרקע לתקנת "זכר למקדש" על ידו בנוגע לנטילת ארבעה מינים? המקדש היה המקום המרכזי לעבודת ה', ובחורבנו פסק עם ישראל לקיים את המצוות הייחודיות למקדש. בפני תנאים שחיו ופעלו בסוף ימי הבית השני ובשנים שלאחר חורבנו ניצב אתגר רוחני גדול: שיקום העם לאחר המשבר הנורא של החורבן וגיבוש אורחות החיים היהודיים, בשמירת התורה והמצוות של הפרט והכלל. רבן יוחנן בן זכאי חי בזמן הבית בירושלים. הוא קיבל תורה מהלל ושמאי (אבות ב, ח). עליו נאמר (סוכה כח ע"א; בבא בתרא קלד ע"א):

תנו רבנן, שמונים תלמידים היו לו להלל הזקן: שלושים מהן – ראויים שתשרה עליהן שכינה כמשה רבינו; שלושים מהן – ראויים שתעמוד להן חמה כיהושע בן נון; עשרים בינוניים. גדול שבכולן – יונתן בן עוזיאל, קטן שבכולן – רבן יוחנן בן זכאי. אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי, שלא הניח מקרא, ומשנה,

1 בין תקנותיו של ריב"ז נמצאת תקנה בנוגע לתקיעת שופר בשבת: "יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת, במקדש היו תוקעים אבל לא במדינה. משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהיו תוקעין בכל מקום שיש בו בית דין" (ראש השנה ד, א). בבבלי ובירושלמי לא נאמר שתקנה זו היא זכר למקדש, אך הרב ישעיהו דטראני (פסקי ר"ד, ראש השנה כט ע"ב) כתב: "התקין ריב"ז שיהיו תוקעין בכל מקום שיש בו בית דין ואפילו של עשרים ושלושה, כדי לעשות זכר למקדש". מכאן שריב"ז תיקן שתי תקנות לזכר המקדש. תקנת ריב"ז בנוגע לתקיעת שופר נזכרת במשנה (ראש השנה ד, א-ב) ולאחריה נזכר במשנה (שם ג) תקנת ריב"ז בנוגע לנטילת ארבעת המינים במשך שבעה ימים לאחר החורבן. ייתכן שלפי תוס' ר"ד המילים שנכתבו לאחר תקנת ריב"ז בנוגע לארבעת המינים: "זכר למקדש", מתייחסות גם לתקנה שנזכרה קודם לכן בנוגע לשופר.

2 גם הרמב"ם (הל' לולב ז, טו) ציין זאת להלכה: "משחרב בית המקדש התקינו שיהיה לולב ניטל בכל מקום כל שבעת ימי החג זכר למקדש... ותקנה זו עם כל התקנות שהתקין רבן יוחנן בן זכאי משחרב בית המקדש, כשיבנה בית המקדש יחזרו הדברים ליושנן".

גמרא, הלכות, ואגדות, דקדוקי תורה, ודקדוקי סופרים, וקלין וחמורין, וגזירות שוות, ותקופות, וגימטריאות, ומשלות כובסים, ומשלות שועלים, שיחת שדים, ושיחת דקלים, ושיחת מלאכי השרת, ודבר גדול ודבר קטן; דבר גדול – מעשה מרכבה, ודבר קטן – הוויות דאביי ורבא, לקיים מה שנאמר: "להנחיל אהבי יש ואוצרותיהם אמלא" (משלי ח, כא).

הלל אמר על ריב"ז (פסחים ג ע"ב): "מובטח אני בזה שמורה הוראה בישראל. ולא היה ימים מועטים עד שהורה הוראה בישראל". סמוך לחורבן הבית הוצא ריב"ז מירושלים, מתוך ידיעה ברורה שיהיה צורך להקים מחדש את בניינה של התורה בארץ. עוד כשהיה הבית על מקומו, ביקש ריב"ז מאספסיינוס: "איני מבקש ממך אלא יבנה, שאלך ואשנה בה לתלמידיי, ואקבע בה תפילה, ואעשה בה כל מצוות" (אבות דר' נתן, נוסח א, ד) או בנוסח הבבלי: "תן לי יבנה וחכמיה" (גיטין נו ע"ב), על מנת לשקם את עולם התורה בקביעת התפילות והמצוות, במקום שאליו גלתה הסנהדרין לאחר החורבן.

ריב"ז "חי לאחר חורבן הבית קצת" (יומא סו ע"א תוד"ה אין מקדישין), ותיקן את תקנותיו מיד לאחר החורבן (ביצה כג ע"א תוד"ה תליסר) או בניסוח אחר: "הוא עמד בראש ההנהגה של העם, ובתוקף תפקידו זה גם תיקן תקנות חדשות בחיי הרוח של האומה. ריב"ז נמצא בשורה אחת עם עזרא והלל (ויקרא רבה ב, יא) – גם הם מתקני תקנות חדשות: עזרא בראשית ימי הבית השני, והלל – בשלהי ימיו. ריב"ז מסר את נפשו להיות כלי לאורו של ישראל. חוכמתו, השכלתו, פעולותיו ודרכי חייו – כולם היו אחוזים ברוח כלל ישראל, לשם הרמת קרנו של ישראל בעולם.

תקנות ריב"ז נועדו למלא את החלל שנוצר בעקבות החורבן. אחת מהן היא התקנה "זכר המקדש", דהיינו: תזכורת חינוכית וערכית ע"י חידוש של חובת קיום מצוות שאין חיוב מקורי לעשותן מחוץ למקדש. עשייתן בהווה תביא לזכירת העבר, ותכין את המקיימים אותם לקראת העתיד, ליום שבו יחזרו לקיים את המצוות הללו בשלמות, כמצווה בתורה.³ ריב"ז ינק את כוחו לתקן תקנה זו לזכר המקדש, מראיתו שלו את המקדש בנוי עוד בחייו "והופעת רוח הקודש היה בבית המקדש ובמי שהיה בבניינו, וריב"ז היה בבית המקדש ושאב רוח הקודש משם" (הרא"ה קוק, אגרות הראיה, ב, עמ' קא).⁴

התקנה הראשונה שייעודה "זכר המקדש" עוסקת במצוות ארבעת המינים, אותה יש לקיים בכל מקום בעולם, אך היא ייחודית לארץ ישראל, וכדברי הרמב"ם (מורה נבוכים, ג, מג): "רוב מציאותם (של המינים) בארץ ישראל בעת ההיא, והיה כל אדם יכול למוצאם, טוב מראם ורעננותם, ועומדם על לחותם ורעננותם בשבעה ימים". מצווה זו, שיש בה מלחותה ורעננותה של ארץ ישראל ועיקרה בבית המקדש, תעורר ותזכיר את חסרונה של השלמות כיום בקיום התורה והמצוות. כך ראה זאת הרא"ה קוק (עץ הדר השלם, עמ' ז):

זכירו אותנו חמדת ארץ חמדה המסוגלת לקדושת שורש נשמתנו, ולאור חיי רוחנו וגוייטנו, ולקיום המצוות כולן באורה בצהלה, בשמחה ובמנוחה קדושה, אשר על כן קבע ביותר במצוה זו ריב"ז זכר למקדש.⁵

3 הרא"ה קוק, אגרות הראיה, א, עמ' קמה; עין איה, ברכות, חלק א, עמ' 118–120. ביאור דברי הרא"ה קוק הללו, ראה: הרב יעקב פילבר, ארץ ושמים, עמ' 81–92; הרב ישראל אריאל, סידור המקדש, חלק א, עמ' 273.

4 הרב משה סופר (חידושי חתם סופר, מא ע"א), שאל מדוע לא עשו הנהגות לזכר המקדש גם לאחר חורבן בית ראשון, בעקבות דברי הנביא ירמיהו? הוא השיב: "אחר חורבן בית ראשון לא עשו דרישה לציון, על כן לא זכו לגאולה שלימה, רק ממכה עצמה תיקן רפואה, והיינו דקאמר קרא: 'ממכותך ארפאך' – ולא רפואה קודם למכה, מאי טעם? משום 'ציון דורש אין לה'. ובחורבן בית שני נתעורר ריב"ז על זה לעשות דרישה לציון וזכר למקדש, כדי שנוזכה לגאולה שלמה, רפואה קודם למכה. ולפי זה יש המשך להני תרי תקנות – ניטל במדינה ויום הנף כולו אסור – כי ע"י שנעשה זכר למקדש נזכה לבניין משוכלל למעלה, ואפשר שייבנה בלילה או ביום טוב, על כן יום הנף כולו אסור".

5 הרב יהודה אריה לייב אלטר מגור (שפת אמת – דברים, סוכות שנה תרמד) כתב: "על ידי הזכירה ומצות לולב שהוא זכר למקדש. דכתיב 'ושמחתם לפני ה' אלוקיכם שבעת ימים' (ויקרא כג, מ) ותקנו זכר למקדש. מזה מתעורר מעט משמחת בית השואבה. וזה מה שנאמר 'מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו' (נא ע"א). ראייה הוא בעין הלב להסתכל ולהתבונן בשמחה שהיינו שמחים בזמן המקדש. ומי שמעולם לא נתן לב להתבונן בזה השמחה. על זה אמרו לא ראה שמחה מימיו. דאי לא הכי קשה למאי נפקא מינה כתבו זה".

ב. רבי יוחנן קורא לדרוש לציון

ריב"ז לא הסביר מה החשיבות ומהי המטרה לעשות זכר למקדש ומדוע דווקא בהקשר של המצווה ליטול ארבעה מינים. בגמרא (סוכה מא ע"א; ראש השנה לא ע"א) נאמר בעקבות תקנת ריב"ז:

ומנלן דעבדינן זכר למקדש? אמר רבי יוחנן דאמר קרא: "כי אעלה ארכה לך, וממכותיך ארפאך נאם ה', כי נדחה קראו לך, ציון היא דורש אין לה" (ירמיהו ל, יז). "דורש אין לה" מכלל דבעיא דרישה.⁶

רבי יוחנן, אמורא ארץ ישראלי מהדור השני, הוא זה שדרש ולמד מהפסוק בנביא ירמיהו את הסיבה מדוע יש להנהיג הנהגות זכר למקדש. רבי יוחנן ראה את תקנתו של ריב"ז בנוגע לארבעת המינים בשבעת ימי החג בגבולין, נקודת מוצא לתקנות או הנהגות נוספות שצריכות לבוא, על מנת לזכור את שהיה כשבית המקדש היה קיים והעבודה בו. הגלות היא לא רק הניתוק מהארץ ומירושלים, אלא בעיקרה חורבן המקדש והחץ וההפסקה בהשראת השכינה. דרשת הפסוק מדברי הנביא ירמיהו משמשת אסמכתא ומקור להנהיג הנהגות זכר למקדש. אמנם אין בפסוק כל הוראה מיוחדת באשר לטיב ההנהגה, אלא קריאה כללית לעשות פעולות זכר למקדש.⁷ זכירת מה שהיה במקדש היא אמונה שהדבר ישוב, כאמור במדרש (איכה רבה, פרשה א, כו):

אמר ר' לוי: כל מקום שנאמר "אין" – הוה לה.

"ותהי שרי עקרה אין לה ולד" (בראשית יא, ל) והוה לה דכתיב "וה'פקד את שרה" (שם כא, א).

ודכוותה "ולחנה אין ילדים" (שמואל א, א, ב) והוה לה דכתיב "כיפקד ה' את חנה" (שם כא).

ודכוותה "ציון היא דורש אין לה" והוה לה, דכתיב "ובא לציון גואל" (ישעיהו נט, כ),

אף כאן "אין מנחם לה" (איכה א, ט, יז, כא) והוה לה, דכתיב "אנכי אנכי הוא מנחמכם" (שם נא, יב).

כשכתוב "אין" משמעות הדבר שלבסוף יהיה, אבל צריך לפעול לשם כך. את החובה האישית לדרוש לציון הסביר הרב משה חיים לוצאטו, הרמח"ל (מסילת ישרים, פרק יט):

בתנא דבי אליהו זכור לטוב אמרו: כל חכם בישראל שיש בו דבר תורה לאמיתו ומתאנח על כבודו של הקב"ה ועל כבודו של ישראל כל ימיו, ומתאוה ומיצר לכבוד ירושלים ולכבוד בית המקדש ולישועה שתצמח בקרוב ולכינוס הגלויות – זוכה לרוח הקודש... ואם יאמר אדם: מי אני ומה אני ספון שאתפלל על הגלות ועל ירושלים? המפני תפילתי יכונסו הגלויות ותצמח הישועה? תשובתו בצידו, כאותה ששנינו: "לפיכך נברא אדם יחידי, כדי שכל אחד יאמר בשבילי נברא העולם" (סנהדרין לח ע"א). וכבר נחת רוח הוא לפניו יתברך שיהיו בניו מבקשים ומתפללים על זאת. ואף שלא תעשה בקשתם – מפני שלא הגיע הזמן או מאיזה טעם שיהיה – הנה הם עשו את שלהם, והקב"ה שמח בזה. ועל העדר דבר זה התרעם הנביא: "וירא כי אין איש, וישתומם כי אין מפגיע" (ישעיהו נט, טז), ואמר: "ואביט ואין עזר, ואשתומם ואין סומך" (ישעיהו סג, ה), ואמר: "ציון היא דרש אין לה" (ירמיהו ל, יז), ופירשו חז"ל: "מכלל דבעיא דרישה" (מא ע"א). הרי כאן שחייבים אנו בזה, ואין לנו להיפטר מפני מיעוט כוחנו.

על הפן החיובי בזכירת המקדש, כתב הרב יוסף חיים (בן יהוידע, מא ע"ב):

6 על הפסוק "הציבי לך צינים שמי לך תמרורים" (ירמיהו לא, כ) נדרש במדרש ההלכה (ספרי דברים פסקא מג): "אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: בני, היו מצוינים במצות שכשתחזרו לא יהו עליכם חדשים. הוא שירמיהו אומר 'הציבי לך ציונים' אלו המצות שישראל מצוינים בהם, 'שימי לך תמרורים' זה חורבן בית המקדש". דרשה במשמעות דומה על פסוק זה נדרש גם בירושלמי (קידושין ד, א). הרב יששכר תמר (עלי תמר, קידושין עמ' תנא-תנב) כתב שהמקור בירושלמי לתקנות זכר למקדש הוא הפסוק "הציבי לך ציונים", אך אין נראה כן במשמעות הירושלמי. גם הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, האדר"ת, ("זכר למקדש – מצות הקהל", ספר הקהל, עמ' 499) קשר את דרשת הספרי להנהגות זכר למקדש.

7 הרב מרדכי יהודה לייב זק"ש ("זכר למצות הקהל", זמנים, עמ' פ-פד) כתב שריב"ז היה כנראה הראשון שדרש על פי הפסוק בירמיהו לעשות זכר למקדש, והדבר נתקבל בישראל. כאמור, ריב"ז היה הראשון להנהיג הנהגת זכר למקדש, אך רבי יוחנן הוא זה שקרא להמשיך ולהנהיג הנהגות כאלה על פי דרשת הפסוק בירמיהו.

"ציון היא דורש אין לה" – מכלל דבעיא דרישה". נראה הכונה כי הזכר שעושים לעניינים שהיו בזמן המקדש מורה על האמונה וההבטחה שאנחנו מקווים שתחזור עטרה ליושנה ולכך עושים להם זכר.

את הערך המיוחד של דרישת ציון ועשיית זכר למקדש, הסביר הראי"ה קוק (שו"ת משפט כהן, הקדמה, עמ' טז):

הנה עיני קדשם של חז"ל, אשר היו בעת גלות ישראל מעל אדמתו, מראשית צפו מדאגה בדבר, פן יאמר עם ה' כי אחרי אשר לא עת לקיים לנו העת הזאת את החוקים התלויים במקדש ובארץ – מה בצע בלימודם? ויזניחו את החלק הנכבד הזה שישועתנו בו תלויה מהביאו לידי המעשה המיוחד לו. על כן קבעו "זכר למקדש"... לא נימלט מלעסוק בתורת החוקים התלויים במקדש ע"י החלק הניתן לנו לחובה מדברי חז"ל. גם נתנו בזה הערה לחכמי לב, כי ישמע חכם ויוסיף לקח, כי בין יבין כונתם ז"ל להשאיר איתנו מקצת זכרון חוקי המקדש, למען לא נסיר לבבנו מהגיונם מאפס קיומם בפועל. מזה נקח מוסר, כי אלה הזכרונות האחדים למקדש – לא ללמד על עצמם יצאו, כי אם ללמד על הכלל כולו יצאו, לזרז רוח נבוננו ושוקדי דלתי תורתנו, לשוב משמרת הקודש בתלמוד כל ענייני המקדש והקודש, ובזה ניתן יד לעזרת עמנו, ונפתח פתח תקוה לישועת ה' לנו, המציץ מן החרקים ומצפה לעת נפנה אליו וניוושעה.⁸

הרב יוסף דב סולובייצ'ק (רשימת שיעורים – סוכה, עמ' רט) הסביר שתקנות "זכר למקדש" ייעודן לכסוף אל העתיד:

לזכור את המצוות הקשורות למקדש, היינו להעלות על ליבנו את המקדש שיהיה בבנינו במהרה בימינו. יסוד דינים אלו מהפסוק "ציון היא דורש אין לה". אין בכך חלות על העבר, אלא קיום על שם העתיד לבוא, כשהמקדש ייבנה.⁹

במהלך הדורות – מימי האמוראים, דרך תקופת הגאונים והראשונים והאחרונים ועד הדור האחרון – הונהגו מספר הנהגות שעניינן זכר למקדש.¹⁰ האדר"ת כתב ספרים בעניין זה,¹¹ וידידו הרב אליקים געצל איש הורוביץ הציע הצעות חדשות לזכר המקדש.¹²

8 הראי"ה קוק (שם עמ' טו-ז), כתב הסבר מעמיק ורחב לפסוק בירמיהו, בעקבות דרשתו של רבי יוחנן. הדברים הם מתוך ההקדמה לשו"ת משפט כהן. הרב צבי יהודה הכהן קוק (שם עמ' יב) כתב שהקדמה זו היא מתוך דברים שכתב הראי"ה קוק "לעניינים של ביעור ווידוי מעשר (סימנים נה-נו שבהמשך הספר), ונכתבה אתם בשנת התרנ"ג שהיתה רביעית לשמיטה, שמתה כאן בראש הספר, שכן כל עיקר ענינה וסגנונה מכון גם הוא אל כלל העסק בדברי תורה של מצוות המקדש והארץ".

9 במקום אחר כתב הרב יוסף דב סולובייצ'ק ("בכה תבכה בלילה – על הקינות לתשעה באב, עמ' 181; איש על העדה, עמ' 330-331), שאת הפסוק "זכרה ירושלים ימי עניה ומרודה, כל מחמדיה אשר היו מימי קדם" (איכה א, ז), יש לפרש כזיכרון על העבר, ועל כך תיקנו תקנות "זכר לחורבן", ויש לפרש כזיכרון על העתיד. "הזכירה מתקיימת על ידי קיום מצוות שונות שעיצומן ומהותן מהווים פעולת שמחה וגיל. למשל מצוות לולב במדינה שבעה ימים זכר למקדש... תקנת רבן יוחנן בן זכאי קשורה בחלות חובת זכירה ייחודית המחייבת בשמחה והמושרשת בתקווה אמונה והיסח דעת מן החורבן".

10 להלן רשימה חלקית: ספירת העומר (מנחות סו ע"א); אכילת שני תבשילים בליל הסדר זכר לקרבן פסח וזכר לקרבן חגיגה (פסחים קיד ע"ב); "כורך – זכר למקדש כהלל" (פסחים קטו ע"א), עירות בליל יום כיפור (יומא יט ע"ב). בדברי הגאונים והראשונים הוטעמו הנהגות חדשות וישנות בנימוק "זכר למקדש": הקפת בימת בית הכנסת בארבעת הימים (סידור רס"ג, עמ' רלג); אמירת פיטום הקטורת בוקר וערב (סדר רב עמרם גאון, סיום התפילה, ד"ה ובערב לאחר); נטילת ערבה בהושענא רבה (רש"י לסוכה מד ע"א); אכילת אפיקומן (רש"י ורשב"ם לפסחים קיט ע"ב); קריאת הלל בבית הכנסת בין מנחה לערבית בערב פסח זכר למקדש (הרב דוד בן לוי, ספר המכתם, פסחים קטז ע"ב); הדלקת מנורת חנוכה בבית כנסת בקיר דרום (ר' יצחק מקורביל, ספר מצוות קטן, הגהות רבנו פרץ, סי' רפ, עמ' רעז). ומאוחר יותר – זכר לשמחת בית השואבה (הרב חיים אבועלפאי, חנן אלוקים, אות כה), זכר להקהל (הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים (האדר"ת), ספר הקהל עמ' 495-546).

11 הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, האדר"ת, היה רבה של מיר ופנוביץ' ואחר כך רבה של ירושלים. היה חותנו של הראי"ה קוק. הוא כתב קונטרס: זכר להקהל. היא פורסמה בשנת תרמ"ט, בעילום שם המחבר. לקונטרס צורפה הסכמה של הרב יוסף דב הלוי, מחבר הספר: בית הלוי, וכן הסכמה של הרב שמואל מוהליבר, שהכיר את המחבר, וכן "הסכמתו" של האדר"ת עצמו, שאף העיר הערות על "המחבר". האדר"ת כתב קונטרס נוסף: "זכר למקדש – מבאר כל המעשים והמאמרים שהם זכר למקדש". קונטרס זה יצא במסגרת ספר בה נכרכו יחד כמה מקונטרסיו של האדר"ת ובהם גם קונטרס זכר להקהל, והוא יצא לאור לראשונה ע"י מכון אהבת שלום, בשנת תשס"ד.

12 למשל: הרב אליקים געצל איש הורוביץ מהעיר טורץ בליטא, חבר קרוב של האדר"ת. ייתכן שקשריו עם האדר"ת עוררו אצלו את הרצון לעסוק בנושא זה, ובשנת תרע"ב (שבע שנים לאחר פטירת האדר"ת) הוא הוציא בוורשא ספר שנשא את השם: "זכרון ירושלים". בספר זה הוא אכן הזכיר מספר פעמים את דברי האדר"ת בהערצה ובחיבה רבה, והגיב על דברים שכתב האדר"ת בחוברת "זכר למקדש – מצוות הקהל". תגובה זו פורסמה גם כן בתוך: אוצר ספרי

ג. קריטריונים להנהגת זכר למקדש

מה הם הקריטריונים לחידוש תקנות "זכר למקדש"? האם ישנן מגבלות כלשהן בעת הנהגת זכר למקדש, או שאדרבה, כל הנהגה או תקנה שתעורר את זכרו של המקדש החרב ואת אשר נהג בו בבניינו, מבורכת ורצויה, ומממשת את קריאתו – דרשתו של רבי יוחנן לדרוש לציון? בגמ' (מד ע"א) נאמר:

אמר ליה אב"י לרבא: מאי שנא לולב דעבדינן ליה שבעה זכר למקדש, ומאי שנא ערבה דלא עבדינן לה שבעה זכר למקדש?

ריב"ז תיקן ליטול לולב במדינה שבעה ימים זכר למקדש. אך אין הנהגה דומה, זכר לנטילת ערבה שהייתה במקדש בכל יום (מב ע"ב, מג ע"ב, מה ע"א). לשאלה זו ניתנו שלוש תשובות. תשובה אחת בשמו של רבא, ועוד שתי תשובות אותן השיב רב זביד בשם רבא. שתי הראשונות נדחו, והשלישית התקבלה. הדחיות הן בשל סיבות ספציפיות הקשורות לנטילת הערבה, אך אפשר אולי ללמוד מכאן עקרונות למצוות אחרות, בעיקר על דרך השלילה, לזכר אילו מצוות שנהגו במקדש אין צורך להנהיג זכר למקדש, אם כי אין איסור בדבר:

[א] אמר ליה: הואיל ואדם יוצא ידי חובתו בערבה שבלולב. אמר ליה: ההוא משום לולב הוא דקא עביד ליה.

מכאן אפשר ללמוד שאם מצווה מסוימת שקוימה במקדש נוהגת גם כיום לאחר החורבן באופן כלשהו, אין צורך ליצור הנהגה חדשה זכר למקדש, מאחר שקוימה כיום מזכיר את שהיה במקדש.¹³ בהקשר זה, ערבה ניטלת במסגרת ארבעת המינים, שהם עצמם ניטלים במשך שבעת ימי חג סוכות בשל תקנת ריב"ז, ובמילים אחרות היה ניתן לפרש שבתקנת ריב"ז ליטול שבעה ימים ארבעה מינים זכר למקדש, כלולה גם הנהגת זכר למקדש ביחס לנטילת ערבה. תשובה זו נדחתה מאחר שנטילת ארבעה מינים, ונטילת ערבה אלו הן שתי נטילות שונות. תשובה נוספת:

[ב] אמר רב זביד משמיה דרבא: לולב דאורייתא, עבדינן שבעה זכר למקדש. ערבה דרבנן, לא עבדינן לה שבעה זכר למקדש. למאן? אילמא לאבא שאול האמר: "ערבי נחל" (ויקרא כג, מ) כתיב, שתיים – אחת ללולב ואחת למקדש. אי לרבנן, הלכתא גמירי לה. דאמר רבי אסי אמר רבי יוחנן משום רבי נחוניא איש בקעת בית חוררת: עשר נטיעות, ערבה, וניסוך המים, הלכה למשה מסיני.

מתשובה זו ניתן ללמוד שאין להנהיג הנהגת זכר למקדש, להנהגה שהיא עצמה נהגה במקדש רק מדרבנן. הנהגתה כזכר למקדש תהיה אם כן כגזירה לגזירה. הנהגות זכר למקדש, הם רק למצוות שקוימו במקדש כחובה מהתורה. תשובה זו לא תואמת את דעות התנאים הסוברים שגם נטילת ערבה במקדש היא חובה מהתורה או מהלכה למשה מסיני, ובכל מקרה היא איננה חובה מדרבנן, אך היא נשארת כשיקול נכון, אם כי לא בהקשר שאלת הערבה.

תשובה שלישית ואחרונה:

[ג] אלא אמר רב זביד משמיה דרבא: לולב דאית ליה עיקר מן התורה בגבולין עבדינן ליה שבעה זכר למקדש. ערבה דלית לה עיקר מן התורה בגבולין לא עבדינן שבעה זכר למקדש.

האדר"ת – זכר למקדש, עמ' פז-צח. המחבר ראה עניין וחשיבות רבה לעורר את "זכרון מקדשנו, ולהעלות את ירושלים על לבבנו, אשר בזה נזכה לגאולה שלימה ולהתנחם בכפלים" (עמ' 7). העיסוק בהנהגות "זכר למקדש" מחולק בספר שלושה פרקים: פרק א – "בו מבואר העניינים שאנו עושים זכר למקדש המפורשים בש"ס" (עמ' 24); פרק ב – "בו מבואר העניינים שאנו עושים זכר למקדש המבואר בדברי רבותינו הראשונים והאחרונים" (עמ' 35); ופרק ג – "בו יבואר העניינים שאנו עושים זכר למקדש מה שלא נמצא מפורש בש"ס ובפוסקים, כי אם מה שהמצאתי בעזה"י חיפוש אחר חיפוש" (עמ' 54).

13 דברים ברוח זו כתבו תוספות (מגילה כ ע"ב ד"ה כל): "אחר שבידך על הספירה [ספירת העומר] אומר "יהי רצון שיבנה [בית המקדש במהרה בימינו]", מה שאין כן בתקיעת שופר ולולב. והיינו טעמא לפי שאין אלא הזכרה עתה לבנין בית המקדש, אבל לשופר ולולב יש עשיה".

את תשובת רב זביד ניתן לפרש בשני אופנים, ופרשנות זו תלויה בפיסוק דבריו. האם יש לשים פסיק לפני המילה "בגבולין" או לאחריה.

אפשרות א: "לולב דאית ליה עיקר מן התורה בגבולין, עבדינן ליה שבעה זכר למקדש. ערבה דלית לה עיקר מן התורה בגבולין, לא עבדינן שבעה זכר למקדש". יש לתקן זכר למקדש רק למצווה שנצטוונו בתורה לקיימה גם בגבולין בצורה כלשהי, כגון מצוות ארבעת המינים, אותם נוטלים כמצווה בתורה ביום הראשון גם מחוץ למקדש. אך למצווה שקוימה אך ורק במקדש, ואין כל ציווי לקיים משהו ממנה או בדומה לה מחוץ למקדש, לא מתקנים זכר למקדש.

אפשרות ב: גם לערבה עושים זכר למקדש יום אחד. אלא ש: "לולב דאית ליה עיקר מן התורה, בגבולין עבדינן ליה שבעה זכר למקדש. ערבה דלית לה עיקר מן התורה, בגבולין לא עבדינן שבעה זכר למקדש". את מצוות לולב מקיימים גם מחוץ למקדש, ולכן יש מקום לעשות זכר למקדש בנטילת שבעה ימים, אך לנטילת ערבה מחוץ למקדש אין מקור מהתורה, ואף פעם לא נטלו מחוץ למקדש גם לא יום אחד, ולכן לאחר החורבן אין עניין ליטול ערבה מחוץ למקדש שבעה ימים, אך יום אחד כן. כך פירשו את דברי רב זביד מספר ראשונים, אם כי לפי דבריהם העיקר חסר מן הספר – עובדת נטילת ערבה יום אחד בגבולין זכר למקדש.¹⁴ יש אם כן, להנהיג זכר למקדש, לכל מצווה שקוימה במקדש, אלא שיש להנהיג אותה באופן שיהיה ניכר שאכן היא מזכירה את שהיה במקדש, בצורה כלשהי. ניתן להצביע על שלושה קריטריונים הנלמדים מסוגיה זו:

- א. אין להנהיג "זכר למקדש" במצווה שממילא אנו מקיימים אותה מהתורה גם לאחר החורבן.
- ב. אין להנהיג "זכר למקדש" במצווה שקיימו במקדש מדרבנן.
- ג. מנהיגים "זכר למקדש" רק במצווה שגם בזמן הבית נהגה בגבולין באופן כלשהו. אפשרות אחרת היא, שיש להנהיג הנהגת זכר למקדש בכל מה שנהגו במקדש, ובלבד שיהיה ניכר וידוע שהנהגה זו נועדה להזכיר את שהיה במקדש.

שתי התשובות הראשונות מלמדות באילו מצוות אין צורך להנהיג "זכר למקדש". התשובה השלישית מלמדת שיש להנהיג "זכר למקדש" במצווה שנהגה גם בזמן המקדש מחוץ למקדש, או שלא נהגה כלל מחוץ למקדש ובלבד שבעת שמקיימים אותה לאחר החורבן יהיה ברור וידוע שהיא זכר למקדש. לא ברור שתשובתו של רב זביד באשר למידת הצורך והעניין באיזה מצב יש להנהיג הנהגת זכר למקדש ובאיזה לא, מקובלת גם על התנאים שקדמו לו, ועל אמוראים אחרים. אין התייחסות ישירה לשאלה מי רשאי להנהיג הנהגת זכר למקדש, או שהדבר פתוח ליוזמות. מסוגיה אחרת בגמרא ניתן אולי לראות שהצעה לעשות דבר מה מחוץ למקדש נדחתה, וייתכן שהסיבה היא אי-עמידה בקריטריונים שנזכרו לעיל. במשנה (ראש השנה כו ע"ב) נאמר:

שופר של ראש השנה של יעל פשוט ופיו מצופה זהב, ושתי חצוצרות מן הצדדין, שופר מאריך וחצוצרות מקצרות, שמצוות היום בשופר. בתעניות בשל זכרים כפופין ופיהן מצופה כסף, ושתי חצוצרות באמצע, שופר מקצר וחצוצרות, מאריכות שמצוות היום בחצוצרות.

בגמרא (ראש השנה כז ע"א) נאמר בעקבות המשנה:

רב פפא בר שמואל סבר למיעבד עובדא כמתניתין. אמר ליה רבא: לא אמרו אלא במקדש. תניא נמי הכי: במה דברים אמורים? במקדש, אבל בגבולין: מקום שיש חצוצרות אין שופר, מקום שיש שופר אין חצוצרות. וכן הנהיג רבי חלפתא בציפורי, ורבי חנניא בן תרדיון בסיכני, וכשבא דבר אצל חכמים אמרו: לא היו נוהגין כן אלא בשערי מזרח ובהר הבית בלבד. אמר רבא ואיתימא רבי יהושע בן לוי: מאי קראה? דכתיב: "בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'" (תהלים צח, ו) – לפני המלך ה' הוא דבעינן חצוצרות וקול שופר, אבל בעלמא לא.

14 כך פירש רש"י מג ע"ב בד"ה ואלא לידחי; מד ע"א ד"ה דלא; כך פירשו ראשונים נוספים בסוגיה שם. את האפשרות להסביר את הגמרא על פי הפיסוק, ראה בדברי הרב אריה פומרנצ'ק, עמק ברכה, עמ' קא; רעיון זה כבר כתב בקצרה, הרב שלמה חעלמא, מרכבת המשנה, ספר זמנים דף נד ע"א.

תנאים בדור החורבן, בני דורו של ריב"ז, וכן אמורא: רב פפא בר שמואל, רצו להעתיק את אופן התקיעה שבמקדש בחצוצרות ובשופר לגבולין, והדבר נדחה. רבא הגיב לכוונתו של רב פפא, שיש לעשות כן רק במקדש, וכך גם הגיבו גם חכמים, אשר אינם נזכרים בשמם, למעשיהם של ר' חלפתא בציפורי ור' חנניא בן תרדיון בסיכני. מעשיהם של ר' חלפתא ור' חנניא בן תרדיון נזכרים במקום נוסף ובהקשר אחר. המשנה (תענית טו ע"ב) עוסקת בסדרי התענית בגבולין, ושם מסופר:

מעשה בימי ר' חלפתא ור' חנניא בן תרדיון שעבר אחד לפני התיבה וגמר את הברכה כולה, ולא ענו אחריו אמר. "תקעו, הכהנים, תקעו! מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. הריעו, בני אהרן, הריעו! מי שענה את אבותינו על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה". וכשבא דבר אצל חכמים אמרו: לא היינו נוהגין כן אלא בשער מזרח ובהר הבית.

בתוספתא (תענית א, יג) מתואר סדר התקיעות במקדש, ולאחר מכן כתוב כך:

וכך הנהיג ר' חלפתא בציפורי ור' חנניא בן תרדיון בסיכני וכשבא דבר אצל חכמים אמרו לא היו נוהגין כן אלא בשערי מזרח בלבד.

מה הנהיגו ר' חלפתא ור' חנניא בן תרדיון כמו במקדש, ועל מה הגיבו חכמים? אפשר לפרש שהדיון הוא על התקיעה בגבולין. כך הסביר זאת גאון (אוצר הגאונים, תענית, עמ' 24):

תקיעות לחודייהו הוא דאין נוהגות אלא בשערי מזרח, או דלמא תקיעות וברכות נמי שאין נוהגות בזמן הזה? הכין חזינא, דתקיעות לחודייהו הוא דאמרו חכמים אין נוהגות אלא בשערי מזרח.¹⁵

רק במקדש תוקעים ולא בגבולין. ר' חלפתא ור' חנניא תקעו בתענית ציבור גם בגבולין, ואת זאת שללו חכמים. ואפשר לפרש עוד שהדיון הוא אודות סיומה של הברכה: בגבולין עונים "אמן", ובמקדש "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". רש"י (תענית טו ע"ב ד"ה לא היינו; טז ע"ב ד"ה לא היו) כתב שר' חלפתא ור' חנניא בן תרדיון הנהיגו במקומותיהם בציפורי ובסיכני שלא לומר "אמן", וכפי הנראה הנהיגו לומר "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". על כך הגיבו חכמים ואמרו, שעונים בשכמל"ו רק במקדש.¹⁶

פירוש נוסף הוא שהדיון נסוב על השאלה מתי אומרים "מי שענה לאבותינו... הוא יענה". במקדש חתמו כך את הברכה, תקעו, ואח"כ אמרו: "מי שענה". בגבולין אמרו "מי שענה" בתוך הברכה.¹⁷

מסוגיות הגמרא בראש השנה ובתענית ניתן ללמוד שר' חלפתא ור' חנניא בן תרדיון ניסו להעתיק את שהיה במקדש אל הגבולין, אם כי לא נאמר במפורש שהם עשו כן כ"זכר למקדש". לפי הפירושים השונים הם עשו זאת כמעט באופן מלא: תקעו בחצוצרות ובשופרות, אמרו את סדר הברכות, ותוכן המענה לאחר הברכה. ר' חלפתא ראה את הבית בבניינו,¹⁸ והוא ור' חנניא בן תרדיון חיו בדור שלאחר החורבן, בזמנו של ריב"ז. אף על פי כן, חכמים ששמם לא נזכר התנגדו למעשיהם.¹⁹ אם נחבר את הפרשנויות השונות למקשה אחת, נראה שההבנה של

15 הוא עצמו ציין שכיום כן נוהגים לתקוע, ונראה ששיטה זו היא גם שיטת הרמב"ם (הל' תענית ד, יד ו-יז).

16 רש"י (תענית טו ע"ב ד"ה אלא), התייחס לאפשרות שהדיון הוא בשאלת התקיעות, ושלל פירוש זה: "ואין לומר לא היו נוהגין כן לתקוע אלא במקדש – דוודאי תוקעין בגבולין, כדמוכח בכולה הך מסכת ומסכת ראש השנה".

17 כך פירשו: ההשלמה, ספר המאורות והמאירי (תענית טז ע"ב).

18 על פי עדות בנו, ר' יוסי: תוספתא שבת יג, ב; ירושלמי שבת טו, א; שבת קטו ע"א.

19 ייתכן גם שהם הנהיגו הנהגות אלה מחוסר ידיעה ברורה כיצד לנהוג לאחר החורבן. אפשרות כזו להסביר את הגמרא כאן נובעת מניסוח דומה בדיון אחר, שהתקיים לאחר החורבן. במשנה (נזיר לב ע"ב) נאמר: "וזו טעות טעה נחום המדי. כשעלו נזירין מן הגולה ומצאו בית המקדש חרב. אמר להם נחום המדי: אילו הייתם יודעים שבית המקדש חרב, הייתם נוזרים? אמרו לו: לא. והתירן נחום המדי. וכשבא הדבר אצל חכמים אמרו לו: כל שנזר עד שלא חרב בית המקדש – נזיר, ומשחרב בית המקדש – אינו נזיר". בגמרא (שם) נאמר: "אמר רבה: שטפוהו רבנן לר' אליעזר ואוקמיה בשיטתייהו, דתנן: פותחין בנולד, דברי ר' אליעזר; וחכמים אוסרין". הרא"ש (שם) הסביר: "שטפוהו והעבירוהו מסברתו והודה לדבריהם. שהרי ר' אליעזר היה בשעת החורבן, כדאיתא בפרק הנזקין (גיטין נו ע"א), שר' אליעזר ור' יהושע נשאו מיטתו של ריב"ז כשיצא מירושלים. נמצא שהיה באותו מניין כשאמרו חכמים לנחום המדי שטעה ואין פותחין בנולד, ולא אמר דבר. אלמא שחזר מסברתו והודה לדברי חכמים". ייתכן אם כן, שהסגנון הדומה: "וכשבא הדבר אצל חכמים" מוכיח שהחכמים בדור שלאחר החורבן דנו בשאלות חדשות בעקבות החורבן והכריעו כהבנתם.

חכמים היא שמצוות התקיעה במקדש בשופר ובחצוצרות בתענית ובראש השנה היא מצווה שונה מזו המתקיימת בגבולין, ומאחר שגם בזמן הבית לא נהגו בגבולין לתקוע בחצוצרות ובשופר ולקיים סדר ברכות שכזה עם עניית בשכמל"ו, גם לאחר החורבן אין לנהוג כך.

ד. התאמת המנהגים למקדש

עד כמה יש להתאים את הנהגת זכר למקדש למה שהיה במקדש? האם הנהגת זכר למקדש משמעותה התאמת המנהג עד כמה שניתן לאופן קיומה במקדש, למעט העובדה שהיא לא מקוימת במקדש מאחר שהוא חרב, או שאין שאיפה כזו, ומטרת המנהג היא להזכיר באופן כללי את המצווה שקוימה במקדש, אך אין להקפיד על התאמה מלאה למה שהיה במקדש גם אם הדבר ניתן ואפשרי?

התוספות (כט ע"ב ד"ה בעינן) כתבו אלו הלכות שקוימו במקדש, מקיימים גם כשמתקנים "זכר למקדש":

משום דיום ראשון דאורייתא בגבולין ושאר יומי דרבנן זכר למקדש כדאיתא בריש לולב וערבה (לקמן דף מד.), הלכך: [א] בעיקר הלכיה כגון ד' מינין ולקחה לכל אחד תקון בשאר יומי, כעין דאורייתא [ב] וכן בהדר משום הדור מצוה [ג] אבל בחסר ובשואל לא תקון, [ד] ובגזול פלוגתא דשמעתין דרבי יוחנן סבר דתקון משום מצוה הבאה בעבירה. ושמואל סבר דלא תקון דמתוך שיוצא בשואל יוצא נמי בגזול.

בדברים הקשורים לגוף המצווה – ליטול ארבעת המינים ושכל אחד ייטול, זה יהיה "זכר למקדש", וכך גם במה שקשור להידור מצווה. אך פרטים הלכתיים אחרים הקשורים לארבעת המינים עצמם כמו חסר ושואל, לא תיקנו, ובנוגע ללולב גזול חלקו אמוראים בדבר. לא ברור על בסיס מה קבעו את הקריטריונים הללו – הלכות מסוימות ינהגו בהם גם כשהמצווה היא מדרבנן "זכר למקדש" והלכות אחרות לא, ומה יהיה הדין במצוות אחרות שקבעו בהן הנהגה "זכר למקדש". הרמב"ם (הל' לולב ח, ט) חלק על התוספות ולפיו: "כל אלו שאמרנו שהם פסולין מפני מומין שבארנו או מפני גזל וגניבה ביום טוב ראשון בלבד, אבל ביום טוב שני עם שאר הימים הכל כשר". נראה שמקור דברי הרמב"ם הוא מהאמור בירושלמי (ג, ו): "רבי יצחק בר נחמן בשם שמואל: כל הפסולין אינן פוסלין אלא ביום טוב הראשון בלבד".²⁰ לפי דברי הרמב"ם העובדה שנוטלים את ארבעת המינים במשך כל ימי החג ומברכים עליהם, היא מספיקה כזכר למקדש. יוצא אם כן שגם אין הסכמה מוחלטת בין הפוסקים מה מאפיין מצווה שהיא זכר למקדש בהתאמה למה שהיה במקדש.

בנוגע למצוות ספירת העומר בזמן הזה, גם כן נזכר שהמצווה כיום היא "זכר למקדש" (מנחות סו ע"א):

גופא, אמר אביי: מצוה למימני יומי ומצוה למימני שבועי. רבנן דבי רב אשי מנו יומי ומנו שבועי. אממר מני יומי ולא מני שבועי, אמר: זכר למקדש הוא.

הרב יצחק זאב סולובייצ'ק (חדושי הגר"ז, מנחות שם) הסביר את מחלוקת האמוראים, וקשר את הסוגיה של ספירת העומר לסוגייתנו בנוגע לנטילת לולב שבעה ימים במדינה זכר למקדש:

"אמימר מני יומי ולא מני שבועי אמר זכר למקדש הוא". ונראה דאין זה תקנה שתקנו רבנן מצוות ספירה בזמן הזה כמו שהיה החיוב מדאורייתא בזמן המקדש, דאם כן גם יומי ושבועי בעי למימני, דגם לשבועי בעי זכר כמו ליומי. אלא דזה תקנה שיהיה זכר למקדש והוא תקנה דרבנן מיוחדת זכר למקדש, ומשום הכי תקנו רק למימני יומי ולא שבועי.

וכמו כן מצינו לענין נטילת לולב במדינה זכר למקדש, דהתם גם כן אין הפירוש דחכמים תקנו דמצוות לולב שהיה נוהג במקדש תהיה נוהגת במדינה כל שבעה זכר למקדש, דהלא חזינן דדברים הפוסלים במקדש כשרים במדינה. ואם נימא דתקנו דאותה המצוה של תורה תהא נוהגת מדבריהם במדינה, היה צריך להיות

²⁰ דברי רב נחמן בר יצחק בשם שמואל נזכרו גם בבבלי (ל ע"א) בהקשר של לולב גזול, ותוס' (כט ע"ב ד"ה בעינן) ציינו שזו מחלוקת בבבלי בין ר' יוחנן לשמואל רק בנוגע לגזול. אך בירושלמי האמירה היא כללית. הרב יוסף קארו (שולחן ערוך, א"ח, סי' תרמח, ה) פסק כרמב"ם, והרב משה איסרליש, הרמ"א, פסק כתוספות.

בה כל הדינים והפסולים של מקדש? אלא על כרחך דהוי מצוה מיוחדת שחכמים תקנו זכר למקדש, ובמצוה זו אין כל הדינים הפוסלים במקדש, וכשר גם בדברים אלו.

ספירת העומר כיום היא מדרבנן, כי היא תלויה בהקרבת העומר – מתחילים לספור ביום הקרבת העומר. מאחר שבית המקדש חרב ואין אנו מקריבים את מנחת העומר, ממילא המצווה לספור את העומר היא מדרבנן. הגר"ז פירש את דברי אמימר שסבר שספירת העומר לאחר החורבן היא זכר למקדש, וכיוון שכך מספיק לספור רק את הימים ואין צורך לספור השבועות. כך גם בנוגע לארבעת המינים. חכמים הם שקובעים מה התוכן של המצווה מדרבנן זכר למקדש.

על דברי הגר"ז יש להעיר שדבריו בנוגע לספירת העומר מתאימים לאמימר בלבד, אך אב"י ורבנן דבי רב אשי חלקו על אמימר וסברו שספירת העומר בזמן הזה מהתורה, ולכן יש לקיים את המצווה בשלמות – לספור ימים ושבועות. אמנם ניתן להסביר שאב"י ורבנן דבי רב אשי גם הם סברו שספירת העומר בזמן הזה היא מדרבנן והיא זכר למקדש. אך לדבריהם אם ניתן לקיים את המצווה בשלמות כפי שהיה בזמן המקדש, יש לעשות כן. מכאן שאין הוכחה מוחלטת מסוגיית ספירת העומר, שהנהגת "זכר למקדש" היא תקנה ייחודית, ולא דומה לאופן המקורי בו קיימו המצווה.

גם בנוגע למצוות ארבעת המינים בשבעת ימי החג. הגר"ז כתב באופן כללי: "דהלא חזינו דדברים הפוסלים במקדש כשרים במדינה. ...ובמצוה זו אין כל הדינים הפוסלים במקדש, וכשר גם בדברים אלו". לא ברור האם הגר"ז מציין לדברי הרמב"ם או התוספות, ומכל מקום לפיו יש להתייחס למצווה זו כ"מצוה מיוחדת שחכמים תקנו זכר למקדש", והם אלו שקובעים במה יבוא לידי ביטוי היות המצווה דומה למה שהיה במקדש.²¹ נראה שמשמעות דרשת חז"ל "ציון היא דורש אין לה" – מכלל דבעיא דרישה, היא קריאה – דרישה לעשות פעולות זכר למקדש, וכל פעולה שהיא מעוררת את זכרון המקדש והכיסופים אליו, היא רצויה וחיובית אם כי אין קריטריונים מוגדרים אלו פרטי הלכה יקיימו ויאפינו את היות קיום מצווה או הנהגה זו "זכר למקדש".

סיכום

רבן יוחנן בן זכאי שחי בזמן הבית וראה בחורבנו, והיה זה שהנהיג את העם לאחר החורבן, תיקן מספר תקנות שמטרתן למלא את החלל שנוצר ע"י החורבן. אחת מהן היא תקנה "זכר למקדש" שמטרתה לעורר ולחדש את תודעת בית המקדש, על מנת לכסוף ולרצות בחידוש המצווה בעתיד במהרה בעת בנין בית המקדש. ר' יוחנן ראה בהנהגתו של ריב"ז דרישה לציון. קריאה להרחיב את מעגל המצוות שיהיו "זכר למקדש" ואכן אמוראים קבעו מספר הנהגות "זכר למקדש" וכן ראשונים ואחרונים.

21 לעיל (הערה 10) ציינו למספר הנהגות זכר למקדש, והדמיון ביניהם לבין מה שהיה במקדש ברור, אך אין כללים ברורים על פי מה קבעו שזו ההנהגה הטובה והמדויקת ביותר שהיא זכר למקדש. במהלך הדורות הטעימו פוסקים מנהגים שונים כ"זכר למקדש". להלן כמה מהם: הרמ"א (שולחן ערוך או"ח, סי' תצד, ג), כתב: "...כאן אוכלים מאכל חלב ואח"כ מאכל בשר וצריכין להביא עמהם ב' לחם על השלחן שהוא במקום המזבח, ויש בזה זכרון לב' הלחם שהיו מקריבין ביום הבכורים". המגן אברהם שם ס"ק ט, צונו דבריו גם במשנה ברורה שם ס"ק יז, כתב: "זכרון לב' הלחם. ואם כן יהיו של חטים דוגמת שתי הלחם". ב. הרב יום טוב ליפמן הלר (תוס' יום טוב, משנה מגילה ג, ה) כתב שקוראים כל הבכור ביום טוב האחרון של פסח (של גלויות) "נראה לי משום דכתיב ביה 'ולא יראה פני ריקם', ...ולפיכך מזהירין את העם לחוג עדין... והאידנא אע"ג דליכא קרבנות מ"מ עושין זכר למקדש". ג. הרב אברהם גומבינר (מגן אברהם, או"ח, סי' קכח ס"ק לה) כתב על האפשרות להסתכל על הכהנים העולים לדוכן: "נוהגין שלא לראות כלל, ואפשר דעבדינן זכר למקדש דהתם אפי' ראייה בעלמא הוי אסורה משום כבוד השכינה". ד. הרב אליעזר וולדינגברג (שו"ת ציץ אליעזר, יא, סי' ו) ציין לדברי מי שכתב: "עשו זכר למקדש שיהיו (=הכהנים) נושאים כפיהם כנגד ראשיהם ממש". אך הציץ אליעזר שלל זאת: "איה מצינו שתקנו כזאת, ומי ומי תיקן זאת, הא לא הוזכרה ולא הובאה בשום מקום". ה. הרב צבי שטר (עקבי הצאן, עמ' קא) דן בדברי המג"א (או"ח, סי' תקנא ס"ק לא), ששאל מדוע קטן שהגיע לחינוך איננו אוכל בשר ויין בט' באב, הלא אין חינוך באבלות לקטן? ויישב שאיסור אכילת בשר ושתיית יין "דזה מענין זכר למקדש... ולא מדיני אבלות, ואף דליכא מצות חינוך אאבלות, מכל מקום איכא מצות חינוך אעשיית זכר למקדש ודרישת ציון". ו. הרב יעקב אריאל ("שמירת המקדש", באהלה של תורה, ד, עמ' 197) כתב שמן הראוי להציב כיום משמרות קבועות ליד שערי המקדש – זכר למקדש. הרא"ה קוק (אגרות הראיה, ג, אגרת תתמח, עמ' קכח; חזון הגאולה, עמ' קלו) כתב לבנו, הרב צבי יהודה קוק, בנוגע ללימוד הלכות ארץ ישראל: "על דבר השיעור, ראוי ונכון מאד לקבוע ענין של הלכה דארץ ישראל, ואין בזה כלל משום יוהרא, ומקיימים אנו בזה גם כן דרישה דציון, שהוא באמת דבר השווה לכל נפש, והלוואי ישוטטו רבים בעניני הלכות ארץ ישראל, להעיר ולעורר את האהבה ולסגל את הנשמה הכללית והפרטית, לקדושת הארץ ואור בהירות תורתה".

לא נקבעו קריטריונים ברורים באילו אופנים תבטא המצווה אזכור למה שהיה במקדש, ועד כמה היא תהיה תואמת למה שהיה במקדש, אך העיקר שיהיה ברור שיש זיקה מסוימת בין המצווה הנהוגה לאחר החורבן לבין מה שהיה במקדש, ובכך לעורר את הרצון והשאיפה לבנינו המחודש:

יגדל בנו החשק לקים באהבה וביקר את אותו החלק שאנו יכולים לקים בתור זכר לדבר, **זכר קודש**, זכרון לחיים שלמים שיבואו לנו בבא תשועה שלמה לעמנו על אדמתנו לתשועת עולמים, ואשר בקימנו אותן עכשו הננו מעשירים את נשמת אומתנו באותה אש הקדש אשר תהיה לשלהבת הקדש מלאת החיים לעת חיה (הראי"ה קוק, אורות, עמ' נח).

